

УДК 378(477)«18/19»:32(470+571)

Кругляк М. Е.,
кандидат історичних наук, доцент,
незалежний науковець (м. Кассель, Німеччина)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглянуто, як влада Російської імперії здійснювала дискримінаційну національну політику у закладах вищої освіти. Сприяючи на законодавчому рівні домінуванню власне «російсько-го» і «православного» чинника, Міністерство народної освіти, подеколи за прямого втручання імператора та уряду, корегувало процентні норми вступу для католицької та іудейської молоді. Метою даних заходів була підготовка не стільки фахівців, скільки лояльно налаштованих до влади чиновників, носіїв державної ідеології.

Ключові слова: національна політика, дискримінація, процентні норми, православ'я, державна вища школа, неурядова вища школа, заклади закритого типу.

Важливим у відтворенні соціального портрету студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є з'ясування його національно-віросповідної структури. При розгляді даного питання виникають труднощі статистичного характеру, адже облік молоді у вищій школі Російської імперії здійснювався за віросповідною, а не за національною ознаками. Однак можна з упевненістю сказати, що вища державна школа підросійської України була православною за віросповіданням, зокрема й через дискримінаційну національну політику російської влади, яка в такий спосіб прагнула втілити в життя уваровський принцип «православ'я, самодержавства, народності».

Православні студенти домінували в усіх державних вищах підросійської України (університети, закриті заклади, технічні інститути). Найбільша ж їхня частка була в закладах закритого типу – 100 % у Київській духовній академії (КДА) [36, с. 2] та приблизно стільки ж у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, куди приймали також лютеран (зокрема, у 1911–1912 навч. р. там здобували освіту

98,2 % православних студенти [25, с. 6], наступного року – 100 % [26, с. 6]).

Окрім домінування православного елемента в національному складі студентства підросійської України, царський уряд прагнув домогтися також переважання власне російського чинника. Найяскравіше це спостерігаємо на прикладі КДА, де одним зі шляхів втілення даної політики було відправлення на казенний кошт по декілька студентів із різних семінарій, переважно російських. Так, 1877 року до академії в Київ було відряджено випускників з 17 різних семінарій, з яких 7 було з Рязанської та 6 з Тамбовської [31, с. 38]. Волонтери ж, тобто ті, хто вступав до навчального закладу без направлення від семінарій, в основному були українцями за походженням. І дійсно, згідно зі звітом КДА за 1879/1880 навч. Р., приміром, з Волинської семінарії було направлено 14 абітурієнтів (з них 10 були волонтерами), з Київської – 12 (9 волонтерів), з Подільської – 6 (4 волонтери), Полтавської – 5 (3 волонтери) [32, с. 34]. Цікаво, що не всі волонтери мали змогу вступити до академії. Однією з причин була обмеженість місць. Відомий у майбутньому композитор Олександр Кошиць, що навчався в КДА наприкінці XIX – на початку XX ст., у своїх спогадах зазначав, що росіяни складали не менше від половини студентства закладу, натомість українців було «чоловік з десять на всю академію» [19, с. 156]. Проте підтвердити даний факт цифрами доволі складно, адже в офіційних щорічних звітах студенти з Російської імперії об'єднувалися в одну групу «русских» («російських»). Утім, росіяни та українці складали основне національне ядро в академії, білорусів та грузинів було лише декілька осіб на курс [21, с. 102, 107-110].

На відміну од світських державних вищих навчальних закладів, де до групи православних відносили в основному східнослов'янське студентство, в КДА мало місце навчання також південних, західних слов'ян та інших народів (Височайше повеління 13 квітня 1846 р.) [34, с. 233], які становили майже 10 % студентського контингенту. Зокрема, у 1885/1886 навч. Р. в КДА зі 177 «російських» студентів було 15 іноземців – 6 сербів, 5 болгар, 2 румуни, 1 грек, 1 японць (7,8 %) [27, с. 5]. Йдучи на такі кроки, російська влада переслідувала насамперед політичні цілі – неросійські вихованці духовної школи, повернувшись по

закінченні навчання додому, мали стати носіями проросійських настроїв, що було найбільш актуально на Балканах [40, р. 55]. Натомість уряди південнослов'янських країн розглядали Росію, в першу чергу, як колыску православної культури на противагу католицькій і протестантській Західній Європі з притаманним для неї вільнодумством. Саме тому правителі південнослов'янських держав радили відправляти своїх громадян для здобуття вищої духовної освіти лише до Росії [38, арк. 6].

Для іноземців було створено якнайкращі умови для вступу і навчання. Св. Синод рішенням від 11 березня – 5 квітня 1869 р. вирішив «поставити у відомість начальства всіх духовно-навчальних закладів, аби вони вступникам у ці заклади іноземцям надавали можливу поблажливість як на приймальних і випускних іспитах, так і під час проходження наук, незважаючи на статuti цих закладів» [29, с. 3-4]. Як свідчать звіти КДА, іноземні студенти безперешкодно вступали до академії, навіть якщо отримували на деяких іспитах незадовільні бали, а також переводилися на наступний курс, невдавши склавши перевірні іспити, за умови їх наступного перескладання [30, с. 83-84].

Для порівняння: прийом уродженців південнослов'янських земель до університетів та спеціальних інститутів не відзначався такою самою толерантністю. Приміром, «слов'яни», що бажали навчатися в університетах, мали надати посвідчення в знанні повного курсу слов'янських гімназій, хоча б з однією давньою мовою, а також підписку в тому, що вони погоджуються на отримання по закінченні навчання лише дипломів, не підкріплених жодними правами, які надавалися російським випускникам [3, с. 357-358]. Допуск «неросійських підданих» до спеціальних інститутів Міністерства торгівлі і промисловості з 1909 року був можливий лише з дозволу імператора на правах вільнослухачів із можливістю отримання свідоцтва, яке, на відміну від диплому, не давало випускнику жодних службових чи професійних прав. Аналіз архівних документів, утім, дає підстави припускати, що подібні обмеження почали застосовуватися лише на початку ХХ ст., адже, як зазначав начальник підвідомчих Міністерству торгівлі і промисловості вищих навчальних закладів 12 квітня 1909 р., в попередні роки іноземні піддані зараховувалися у вищі школи на правах студентів, без іспитів, незалежно від отриманої

раніше освіти, поза конкурсом й понад комплект [6, арк. 122-123], тим самим обмежуючи права російських підданих.

Таблиця 1.

**Склад студентів університетів підросійської України
за віросповідною ознакою у 1903/1904 навч. р., у % [20, с. 44]**

Університет	Православні	Католики	Вірмено- григоріанці	Іудеї	Мусульмани	Інші
Київський	52,8	18,2	0,9	13,4	0,3	14,4
Харківський	78,0	4,3	5,0	8,0	0,8	3,9
Новоросійський	68,8	7,1	3,9	14,5	0,6	5,1

Другою за чисельністю національно-конфесійною групою в середовищі студентства підросійської України була римо-католицька, представлена зокрема поляками. Значну їхню присутність спостерігаємо у вишах Київського навчального округу, зокрема в університеті Св. Володимира, де відсоток католицької молоді був найвищим серед усіх вишів Російської імперії [41, с. 242]. До польського повстання 1863–1864 рр. частка римо-католиків у складі київського студентства мала тенденцію до зростання. Так, при відкритті університету в 1834 р. з 62 зарахованих студентів католики та уніати сукупно дорівнювали 34 особи [2, с. 142], 1848 року частка католиків зросла до 56 %, з незначними коливаннями залишаючись на рівні половини студентства університету до початку 1860-х рр., з домінуванням на фізико-математичному та медичному факультетах [2, с. 478, 596-597]. Після поразки польського повстання 1863–1864 рр. римо-католицьке переважання припинилося. Аби попередити вибух нового невдоволення, 16 серпня 1866 р. відповідно до Височайшого повеління імператора Олександра II постановою начальства університету Св. Володимира кількість студентів польського походження було обмежено 20 %, сукупно зі сторонніми слухачами [5, арк. 1-8]. Обмеження на вступ римо-католиків діяли також у Київському політехнічному інституті (КПІ): згідно з Височай-

шим повелінням Миколи II від 15 травня 1898 р., на кожному відділенні католиків могло навчатися не більше від 35 %, за умови, що частка православних дорівнюватиме не менше половини складу студентського контингенту [6, арк. 3]. Варто зауважити, що не всі поляки були за віросповіданням католиками. Так, у відомості студентів Київського комерційного інституту (ККІ) станом на 1913/1914 навч. Рік показано 334 поляки (8 % студентства) і лише 258 римо-католиків (6 %), натомість чисельність євреїв та сповідувачів іудаїзму тотожна [8, арк. 1-1зв.].

Таблиця 2.

Склад студентства вищих спеціальних навчальних закладів за віросповідною ознакою у 1910 р., у % [20, с. 45]

Навчальний заклад	Православні	Католики	Іудеї	Вірмено-григоріанці	Інші
Харківський ветеринарний інститут	90,4	1,0	3,9	2,3	2,4
Харківський технологічний інститут	77,2	5,5	9,7	2	5,6
Київський політехнічний інститут	64,3	15,5	14,0	1,3	4,9
Катеринославське вище гірниче училище	73,6	7,3	10,7	8,4	
Київський комерційний інститут	42	3,5	52,5	0,8	1,2

Отже, спостерігаємо приблизно однаковий національний склад студентства університетів та спеціальних інститутів із притаманним домінуванням православного елемента майже в усіх вишах, значним впливом римо-католицького та іудейського в Києві. Виняток становить Київський комерційний інститут як заклад недержавний, в якому до 1912 р. не було запроваджено процентних норм щодо прийому єврейської молоді.

Третьою за чисельністю групою в національному складі студентства підросійської України були євреї. Політика влади за часів правління Миколи I (1825–1855) була спрямована на

виховання в єврейської молоді почуття російської громадянськості, тобто вирішення «єврейського питання» мало здійснюватися шляхом культурної асиміляції єврейського населення імперії. Уперше законодавчі норми, що регулювали шкільне навчання єврейських дітей, було сформульовано у Положенні «Про устрій євреїв» (1804). Вже у першій статті документу зазначалося, що «Всі діти євреїв можуть бути прийнятими та навчатися без усякого роду відмінностей від інших дітей, у всіх російських народних училищах, гімназіях та університетах»; при цьому гарантувалася абсолютна терпимість до сповідуваного ними іудаїзму. Державна освіта мала виховувати в єврейському поколінні відчуття належності до російської громадянськості, тобто розв'язання єврейського питання мало здійснюватися шляхом культурної асиміляції єврейського населення імперії [16, с. 16].

Наступне Положення «Про устрій євреїв» (1835) дозволяло єврейській молоді вступати до державних християнських навчальних закладів усіх ступенів без релігійних обмежень й зміцнювало громадянський статус таких студентів. Зокрема, євреї, що здобували ступінь дійсного студента, кандидата, магістра, художника, набували право просити особистого почесного громадянства, а ті, що здобували ступінь доктора, – спадкового почесного громадянства; останнім також надавалося право на вступ до навчальної та громадянської служби з Височайшого дозволу й на надання права перебувати у внутрішніх губерніях та столицях [28, с. 322, стб. 8054, § 105-111]. Однак дані заходи влади не мали успіху, насамперед через невизнання єврейськими общинами неіудейської освіти [1, с. 7]. У 50-ті рр. XIX ст. єврейська молодь складала незначний відсоток у середовищі студентства підросійської України, хоча й з тенденцію до зростання. Так, серед студентів Київського університету 1841 року навчалось лише 2 євреї, а вже 1848 року – 27, залишаючись на рівні 30–40 студентів до кінця 1850-х рр., що складало 4–5 % від загальної чисельності студентства, зосереджуючись на медичному факультеті [2, приложение VII, с. XL]. Домінування християн в національно-віросповідній структурі київського студентства тиснула на євреїв, й певна частина їх змінювала релігію, стаючи вихрестами [2, с. 478, 597].

Реформаторська політика Олександра II (1855–1881) сприяла збільшенню єврейської присутності у вищій школі. Серед прийнятих за його правління нормативних актів – дозвіл на прийом в університети випускників рабинських училищ за умови складання за гімназійною програмою іспитів з латинської та французької мов (1856); необмежений їхній вступ до гімназій західних губерній (1857); дозвіл євреям, що закінчили університети й академії з ученими ступенями, постійно перебувати у всіх губерніях та областях імперії «для занять торгівлею та промисловістю», тобто поза межами «смуги осілости» (1861). Подібні заходи сприяли вивільненню іудейської молоді з ортодоксального національного лона й формуванню нового типу інтелігента – т. зв. «російського єврея», для якого здобуття вищої освіти означало шлях до громадянського рівноправ'я. Як наслідок – зростання чисельності студентів-євреїв в університетах у 1860–1880-ті рр. Якщо у 1865 р. у всіх університетах Російської імперії здобувало освіту 129 «осіб іудейського сповідання» (3,2 %), то 1886 року їхня чисельність сягнула 1856 осіб (14,5 %) [16, с. 31-40].

Значне розширення сфери діяльності євреїв в економіці, концентрація їх в деяких галузях виробництва, торгівлі, банківській справі, активна участь іудейської молоді у заворушеннях в гімназіях та університетах, панславізм, що набув популярності напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр., знову поставили на порядок денний «єврейське питання». Євреїв стали обвинувачувати у поширенні космополітизму та антипатріотизму, моральній розпусті, конкуренції, яку вони створювали завдяки високій успішності. Поштовхом до нової хвилі антисемітизму стало вбивство імператора Олександра II (1881), після якого Російську імперію охопили єврейські погроми [4, с. 25]. Як вихід з ситуації у вишах було запроваджено процентні норми прийому єврейської молоді: спершу в спеціальних інститутах, а потім і в університетах: 1885 рік – обмеження прийому євреїв до Харківського технологічного інституту 10 % від загальної чисельності [33, стб. 176]; 1886 рік – заборона іудеям вступати до Харківського ветеринарного інституту [33, стб. 330-332] (1887 року було введено поріг вступу у 5 % [23, с. 17]), 1887 рік – встановлено квоти на прийом євреїв в університети (3 % – у Петербурзький та Московський, 5 % – у Харківський, 10 % –

у розташований у смузі єврейської осілості Новоросійський й поза нею Київський [18, с. 180–181]; 14 серпня того ж року квоту у 10 % було поширено на прийом вільнослухачів-євреїв до Новоросійського університету. 1898 року квота у 15 % була запроваджена для студентів КПІ [6, арк. 3].

Останній випадок урядового коригування норм у бік підвищення був пов'язаний із народженням спадкоємця цесаревича, коли протягом 1904/1905 навч. Р. процентні норми у смузі осілості дорівнювали 15 %, поза нею – 7 %, у столицях – 5 % [15, с. 286].

Події 1905–1907 рр. призвели до нівелювання процентних норм. Вже 1906 року в КПІ особи іудейського сповідання склали 21,7 %, Катеринославському вищому гірничому училищі – 10,4 % [7, арк. 253в.; 22, с. 14]. Однак по завершенні революції про будь-які поступки в «єврейському питанні» з боку влади не могло бути й мови. 19 серпня 1908 р. Рада Міністрів оголосила про самостійне визначення розміру відсоткових норм, що були встановлені за зразком 1887 р. [16, с. 72].

Дієвим способом оминути відсоткові норми для єврейської молоді було прийняття християнства (цією можливістю користувалися одиниці) або йти на протизаконні дії, зокрема купівлю свідоцтв про «святе хрещення». Циркуляром МНО від 27 січня 1914 р. студенти-євреї, належність яких до купівлі свідоцтв про хрещення у фінського католицького пастора А. Піра було доведено (студенти університетів Одеси і Харкова), мали подати прохання про відрухування добровільно, інакше на них чекало б виключення без прохання й без права зворотного (нового) прийому [17, с. 215].

Неурядовий сектор вищої школи, через непідпорядкування національній політиці влади, демонстрував зовсім інші співвідношення між представниками різних конфесій. Так, частка курсисток-єврейок на Київських вищих жіночих курсах (ВЖК) у 1884 р. дорівнювала 17,9 % [9, арк. 43в.], а 1913 року сягнула 25,1 % [10, арк. 3]. У 1913 р. єврейки становили понад половину складу слухачок на Одеських ВЖК (51,7 %) [13, арк. 23] та в Харківському жіночому медичному інституті (52,4 %) [24, с. 55], наполовину єврейською була Київська консерваторія [11, арк. 4], а в Київському Фребелівському інституті єврейки складали 68,3 % контингенту слухачок [37, арк. 6].

Подібне переважання осіб іудейського сповідання у «вільній» вищій школі турбувало владу, тому напередодні Першої світової війни у деяких вищих недержавних навчальних закладах, які з 1912 р. прирівнювалися до університетських, було запроваджено обмеження: на Одеських вищих медичних курсах та в Харківському жіночому медичному інституті – 10 % [12, арк. 3; 39, арк. 11–11 зв.], у Київському комерційному інституті та Харківських вищих комерційних курсах (за умови наявності права проживання в Харкові) – 5 % [14, арк. 5; 35, с. 9].

Звернімо увагу, що найбільше єврейське представництво було на медичних факультетах, адже це давало іудеям значні привілеї. Ще за Положенням 1835 р., студенти-євреї медичних факультетів могли стати казенними стипендіатами, а при вступі на державну службу здобути право на вільну практику в імперії [28, с. 322, ст. 8054, § 108, 110]. Станом на 1886 рік у Харківському університеті євреї складали 41,5 %, у Київському університеті – 20 % всіх студентів-медиків [16, с. 44]. Прикметна деталь: після юридично закріпленого відсоткового прийому єврейської молоді до університетів вже 26 листопада 1889 р. з'являється пропозиція міністра народної освіти про незастосування цього обмеження при вступі євреїв, що закінчили курс природничого відділення фізико-математичного факультету й бажали вступити на медичний факультет [18, с. 39]. Проведена в імперії судова реформа зробила доступною для єврейської молоді приватно практикуючу адвокатуру, різні юрисконсультські посади у приватному підприємництві та нотаріаті. Тому доволі популярною для єврейської молоді стала юриспруденція. Так, 1886 року на юридичному факультеті Новоросійського університету євреї складали 41 %, в Київському та Харківському – відповідно 11 % та 14,5 % всього студентства [16, с. 45].

Отже, національна політика Російської імперії у сфері вищої освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. протегувала домінуванню саме православного чинника у національно-релігійній структурі студентства. У такий спосіб влада прагнула втілити принципи «православ'я, самодержавство, народність» й сформувані зі студента носія державної ідеології та вірнопідданого громадянина. Найбільшою мірою від подібної політики постраждало єврейське студентство.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белецкий А. Вопрос об образовании русских евреев в царствование императора Николая I. СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1894. 160 с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира. Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. 674 с.
3. Воловенко П. Ф. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год. Киев : Тип. «Работник», 1912. 1020 с.
4. Гительман Ц. Беспокойный век : Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 512 с.
5. Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 305. Спр. 132. 14 арк.
6. Держархів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 17. 224 арк.
7. Держархів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 559. 53 арк.
8. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 891, 98 арк.
9. Держархів м. Києва. Ф. 244. Оп. 17. Спр. 40, 9 арк.
10. Держархів м. Києва. Ф. 244. Оп. 17. Спр. 57, 13 арк.
11. Держархів м. Києва. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 59. 4 арк.
12. Держархів Одеської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 25. 85 арк.
13. Держархів Одеської обл. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528. 24 арк.
14. Держархів Харківської обл. Ф. 3. Оп. 285. Спр. 243. 37 арк.
15. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва : Моск. Тип. № 7 «Искра революции», 1991. 392 с.
16. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва : Новый хронограф, 2007. 436 с.
17. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба. Москва : РОССПЭН, 1999. 416 с.

18. Клопотовский В. И. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1893. 275 с.
19. Кошиць О. Спогади. Київ : Вид-во «Рада», 1995. 387 с.
20. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Житомир : Волинь, 2015. 464 с.
21. Лотоцький О. Сторінки минулого : у 3 ч. Варшава : Друкарня оо. Василіан у Жовкві, 1932. Ч. І. 286 с.
22. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского высшего горного училища за 1905 год. *Известия Екатеринославского высшего горного училища за 1906 год.* Екатеринослав, 1906. Вып. II. С. 1–64.
23. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского ветеринарного института за 1910 год. Харьков : Тип. Фирмы «Адольф Даре», 1911. 244 с.
24. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского женского медицинского института Харьковского медицинского общества в 1912–1913 учебном году. Харьков : Тип. И Лит. М. Зильберберг и С-вья, 1914. 60 с.
25. Отчет о состоянии Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1907–8 учебный год. *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине.* Нежин, 1909. Т. XXIV. С. 1–58.
26. Отчет о состоянии Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1912–1913 академический год. *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине.* Нежин, 1914. Т. XXIX. С. 1–16.
27. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1885/1886 учебный год. Киев : Тип. П. Г. Корчак-Новицкого, 1887. 45 с.
28. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 10. Отделение 1-е. СПб. : В Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. 918 с.
29. Протоколы заседаний Совета Киевской духовной академии за сентябрь и октябрь 1869 года. *Труды Киевской духовной академии.* 1870. № 2. С. 1–56.

30. Речь и отчет о состоянии Императорской Киевской Духовной академии за 1912–1913 учебный год. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1914. 122 с.
31. Речь и отчет, читанные в торжественном собрании Киевской духовной академии 29-го ноября 1877 года. Киев : Тип. В. Давиденка, 1878. 62 с.
32. Речь и отчет, читанные в торжественном собрании Киевской духовной академии 28-го сентября 1880 года. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1880. 60 с.
33. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб. : Тип. Выс. Утв. Т-ва «Общественная Польза», 1894. Т. 10: Царствование императора Александра III. 1885–1888 годы. 1490 стб.
34. Тарасова В. А. Высшая духовная школа в России в конце XIX – начале XX века. История императорских православных духовных академий. Москва : Новый хронограф, 2005. 568 с.
35. Устав Киевского коммерческого института. Киев : Типо-Лит. И. И. Чоколова, 1913. 23 с.
36. Устав православных духовных академий. Царское Село : Б.и., 1869. 36 с.
37. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 198. Спр. 314. 6 арк.
38. ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 4928. 9 арк.
39. ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 101. 16 арк.
40. Buchenau K. Just as real-life brothers. Serb-Russian contacts in the Ecclesiastical academy of Kiev (1850–1914). *Currents of History*. 2005. № 3–4. P. 54–66.
41. Johannes R. Higher education and national identity. Polish activism in Russia. 1832–1863. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000. 350 p.